

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/119/9-11>

Rafail Əhmədli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fəlsəfə elmləri doktoru
<https://orcid.org/0000-0003-0506-3353>
ehmedli.rafail@mail.ru

Lalə Əhmədova

Azərbaycan İdman Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-4531-9168>
lala.ahmadova@sport.edu.az

Mirzə Kazımbəyin dini tədqiqatları (II yazı)

Xülasə

Məqalədə XIX əsrdə Rusiyanın işğal etdiyi Türk-müsəlman xalqlarına tətbiq olunan məhkəmə-hüquq sistemi və bu sahədə Mirzə Kazımbəyin araşdırmaları - vərəsəlik hüququ, ailə və nigah məsələləri, alqı-satqı qaydaları, müqavilə bağlama qaydaları və s. nəzərdən keçirilir. Onun «Müxtəsərül-vikayət» və «Şəraül-İslam» kimi praktik xarakterli əsərləri, qanunun insanların həyatındakı rolu haqqında düşüncələri araşdırılır.

Eyni zamanda M. Kazımbəyin dini dünyagörüşünü əks etdirən «Bab və babilər» əsərində bu hərəkatının ictimai-siyasi xarakteri, İslam ideologiyasının mahiyyəti, təriqətlər arasındakı mübarizə, dinlərdəki fanatizm, cəhalət və istibdadın xalqların inkişafına vurduğu zərbələr və s. haqqında fikirlərindən bəhs olunur

Açar sözlər: müsəlman, məzhəb, şəriət məhkəmələri, qanun, «Quran» ayələri

Rafail Ahmadli

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy
<https://orcid.org/0000-0003-0506-3353>
ehmedli.rafail@mail.ru

Lala Ahmadova

Azerbaijan Sports Academy
PhD in Philology
<https://orcid.org/0000-0002-4531-9168>
lala.ahmadova@sport.edu.az

Mirza Kazimbay's Religious Studies (II Article)

Abstract

This article examines Mirza Kazimbay's legal system applied to the turkish-muslim peoples occupied by Russia in the 19th century and his research in this field. It focuses on issues such as inheritance law, family and marriage, buying and selling rules and contract rules. His practical works such as "Mukhtasarul-vikayat" and "Sharaul-Islam" and his thoughts on the role of law in human life are examined.

At the same time, in work "Bab and Babilar", which reflects M. Kazimbay's religious worldview, his views on the socio-political nature of this movement, the essence of Islamic

ideology, the struggle between religious sects, the blows dealt to the development of nations by religious fanaticism, ignorance and tyranny, etc. are discussed.

Keywords: muslim, sect, sharia courts, law, Quran verses

Giriş

Məlum olduğu kimi, XIX əsrdə Çar Rusiyası işğal etdiyi ərazilərdə, o cümlədən də Azərbaycanda Rusiya qanunları əsasında işləyən rəsmi ədliyyə orqanları – məhkəmələrlə yanaşı, nigah və digər ailə məsələləri ilə məşğul olan yerli ruhanilərin apardığı şəriət məhkəmələrinin də fəaliyyəti saxlanılmışdır. Bunu nəzərə alan böyük mütəfəkkir Mirzə Kazımbəy Rusiya müsəlmanlarının sünni məzhəbinin hüquqi fikirlərini araşdıran və əsas müddəalarını özündə əks etdirən, şəriət məhkəmələrini aparan müsəlman hüquqşünas mütəxəssislərin məmnuniyyətlə qarşıladığı məşhur «Müxtəsər-ül-vikayət» adlı əsərini 1845-ci ildə Kazanda çap etdirmişdi.

Bununla yanaşı, Mirzə Kazımbəy Rusiya imperiyası tərkibində şafilərin sayca o qədər də çox olmadığını nəzərə alaraq 1850-ci illərdən etibarən şiə məzhəbli müsəlmanların hüquqi məsələlərinin öyrənilməsini ön plana çəkmiş, bununla əlaqədar olaraq üç hissədən ibarət məşhur «Şəraül-İslam» («İslam qanunları») əsərini yazmışdır. Bu əsər əsasən Zaqafqaziya şiə müsəlmanları üçün nəzərdə tutulmuşdu.

«Şəraül-İslam» əsəri hələ 1840-cı illərdə Qafqaz canişinliyinin yüksək rütbəli məmurlarının diqqətini cəlb etmiş və onun rus dilinə tərcüməsi Mirzə Fətəli Axundova həvalə edilsə də, ərəb dilinin incəliklərini dərinlən bilməyən və mükəmməl dini təhsil almayan M.F.Axundov canişindən xahiş etmişdi ki, bu əsəri Qafqaz Şeyxülislamı və ya şəriət sahəsində geniş bilgiyə malik başqa bir din xadimi izah və şərhərlə fars dilinə çevirsin və rus dilinə tərcümə fars variantı əsasında hazırlansın. Yerli ədliyyə sistemində «Şəraül-İslam»ın vacibliyini nəzərə alaraq Axundovun bu təklifi qəbul edilmiş və Şeyxülislam Molla Əhməd Səlyaniyə əsəri farscaya çevirmək üçün xüsusi göstəriş verilmişdi. Lakin əsərin tərcüməsi və nəşri baş tutmamış, yalnız aradan 20 il keçəndən sonra bu ağır işin öhdəsindən Mirzə Kazımbəy özü gəlmişdi (Quliyev, 1987, s. 79).

Tədqiqat

Mirzə Kazımbəyin müsəlman hüququ məsələlərinə həsr etdiyi üç hissədən ibarət olan «Şəraül-İslam» əsərinin birinci hissəsi girov və ticarət məsələlərinə həsr edilib və «Girov və ticarət haqqında kitab» adlanır. İkinci hissəsi vərəsəlik məsələsinə aid olub «Vərəsəlik haqqında kitab», üçüncü hissəsi isə ailə və nigahdan bəhs edərək «Nigah haqqında kitab» adlanır. Bu əsərin üçüncü hissəsi, yəni «Nigah haqqında kitab» alimin səhhəti ilə bağlı olaraq nəşr olunmamış, əsər əlyazma şəklində qalmışdır. Bu trilogiyada Mirzə Kazımbəy müsəlman hüququnun yaranması, inkişafı, onun mənbələri haqqında geniş məlumat vermiş, Şərq qanunşünaslığının əsas müddəaları olan vərəsəlik hüququ, ailə və nigah məsələləri, alqı-satqı qaydaları, müqavilə bağlama qaydaları, müsəlman hüququna görə hakimin yeri və rolu və s. kimi məsələləri elmi şəkildə şərh etmişdir. Qərbi Avropa tədqiqatçılarının hüquq və qanunvericiliklə bağlı tədqiqatlarına dərinlən bələd olan Mirzə Kazımbəy belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, “bu tədqiqatçılardan Vormsun, Maknatenin, Perronun, Dossanın və s. əsərlərində bu problem çox səthi tədqiq olunub və onların əksəriyyətinin tədqiqatları birtərəfli aparılıb” (Kazem-Bek, 1985, s. 105).

M.Kazımbəy həm Rusiya İmperiyası tərkibində yaşayan, həm də dünyadakı müsəlman xalqlarının ədalət məhkəməsini təmin etmək üçün vahid qanunvericilik aktlarının yaradılmasının zəruriliyini irəli sürmüş və bu yöndə konkret addımlar ataraq «Şəraül-İslam» və «Müxtəsər-ül-vikayət» kimi İslam hüquqşünaslığına aid fundamental əsərləri rus dilinə tərcümə edərək onlara şərhlər yazıb çap etdirmişdir. Onun yaradıcılığında müsəlman mülkü hüququ və onun sahələri olan nigah və vərəsəlik hüququ mühüm yer tutur. Müəllif ən qədim dövrlərdən başlayaraq vərəsəlik hüququnun inkişaf tarixini tədqiq edərək belə nəticəyə gəlmişdi ki, “qədimdə güclünün hüququ zəiflərin taleyində başlıca rol oynayır və insanpərvərlik ideyası bu cəhətdən bəşəriyyətə yad idi... Romalılarda ailənin zəif üzvlərinin hüquqları güclülərin hüquqları ilə sarsılmazdır” (Məlikova, Bayramov, 1984, s. 120).

M.Kazımbəyin fikrincə, pozitiv qanunların olmaması çox vaxt hökumətə ədalət məhkəməsi haqqında şikayətləri eşitməməyə imkan verir. O, göstərirdi ki, bütün məhkəmə qaydasızlığının mənfi

nəticələri mülkü və dini qanunların sıx əlaqəsindən irəli gəlir. Alim belə hesab edirdi ki, qanunlar külliyyatının mövcud olmaması hakimiyyətin özbaşınalığına, ədalətsiz qərarlar çıxarmasına imkan yaradır. Belə bir halda isə şəriət hakimi pisləmir, hökumət də təqib etmir. Mütəfəkkir sonda belə bir qənaətə gəlir ki, mülki və dini qanunların əlaqələndirilməsi ona gətirib çıxarır ki, ruhanilər məhkəmə işlərinin düzgün həllinə mənfi təsir göstərirlər. Mirzə Kazımbəy güclünün və gücsüzün hüququndan danışarkən həm gücsüzlərin güclülərə tabe olduqlarını, həm də qanunun güclülərin tərəfində olduğunu, məhz hüququn güclülərin zəiflər üzərində hakim mövqe tutmalarına kömək etdiyini göstərmişdir. Alim qanunvericiliyin qaydaya salınmasını təkcə vərəsəlik hüququ sahəsində deyil, hüququn digər sahələrində də qanunların məcəllələşdirilməsi tələbini irəli sürür və belə hesab edirdi ki, möhkəm qanunlar külliyyatının olmaması hakimlərin özbaşınalığına şərait yaradır. Şəriət qanunlarının müxtəlif ziddiyyətli şərh məhkəmə işlərini qanun üzrə deyil, hakimlərin öz əqidəsinə görə həll etməsinə şərait yaradar və ona hər bir kənar şərait təsir göstərə bilər. Beləliklə də hər yerdə, xüsusilə Qafqaz müsəlmanlarının arasında mübahisələrin həllində çoxlu uğursuzluqlar meydana çıxır.

Mirzə Kazımbəyin hazırladığı və 1862-ci ildə Peterburqda çap etdirdiyi «Şəraül-İslam» əsərinin birinci cildi onun İslama dair tədqiqatlarının davamı idi. Əgər məqalələrində daha çox din tarixçisi kimi çıxış edirdisə, bu trilogiyada müsəlman qanunşünaslığının əsas prinsipləri və müddəaları ön plana çəkilmiş, bir İslam hüquqşünası kimi özünü təsdiq etdirmişdir. Alimin hazırladığı bu dini qanunlar toplusunun daha çox praktik əhəmiyyəti var idi. Çünki bu müsəlman qanunlar toplusu müsəlman şəriət məhkəmələri ilə çar ədliyyəsi arasında bir körpü rolunu oynayır. Fransız elm tarixçisi Qustav Duqanın yazdığı kimi, “Mirzə Kazımbəy müsəlman hüququ və şəriət sahəsində öz əsaslı tədqiqatları ilə böyük şöhrət qazanmışdır” (Azərbaycan jurnalı, 1983, s. 185).

Mirzə Kazımbəy ər və arvadın vərəsəlik hüququndan bəhs edərkən qanunların hüquq bərabərliyi və onların şəriət normalarının düzgün şərh edilməməsi mövqeyindən çıxış edərək göstərmişdi ki, arvadların, qızların və azyaşlı uşaqların vərəsəlikdən məhrum edilməsi ədalətsiz olduğu kimi, həm də şəriət qanunlarına və «Quran» ayələrinə ziddir.

Nəticə

Ümumiyyətlə, M.Kazımbəyin əsas qayələrindən biri də dinləri və xüsusilə İslam dinini elmi cəhətdən öyrənmək, onu düzgün başa düşmək, onun dünya və müsəlman xalqlarının həyatında oynadığı rolunu elmi şəkildə əsaslandırmaq və bu sahədə tədqiqatlarını genişləndirmək idi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan jurnalı. (1983). *Azərbaycan jurnalı*, (4).
2. Berezin, I. N. (1872). Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek. *Protokol zasedanii Soveta Peterburgskogo Universiteta*, № 4. Sankt-Peterburg.
3. Əfəndiyev, M. (2006). *Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi*.
4. Əhmədli, R. (2012). *Mirzə Kazımbəyin ictimai fikirləri*. Elm.
5. Ələkbərli, F. (2023). *Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX–XX əsrlər)*. I cild. Elm və Təhsil.
6. Faruk, T. (1992). *Türkiye edebiyatı*.
7. Hüseynov, H. N. (2006). *XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən*. Zəkioglu.
8. Kazem-Bek, M. (1985). *Izbrannie proizvedeniya*. Elm.
9. Kazem-Bek, M. (n.d.). Otzyv o dissertatsii magistrata Pergasa. *Gosudarstvennyy istoricheskiy arxiv Leningradskoy oblasti*, f.14, op.3, ed. xr.15503, svyazka 1078, 105.
10. Məlikova, M., & Bayramov, B. (1984). *Azərbaycan siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi (oçerklər)*.
11. Quliyev, V. (1987). *Mirzə Kazımbəy*. Yazıçı.
12. Rzaev, A. K. (1989). *Muxammed Ali M. Kazem-Bek*. Nauka.
13. Rzaev, A. (1989). *Məşələ dönmüş ömür: Dərbənddən başlanan əzablı yol*.

Daxil oldu: 01.03.2025

Qəbul edildi: 24.06.2025